

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЕГОЇЗМУ ТА ІНДИВІДУАЛІЗМУ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Досліджується соціально-етичний потенціал егоїзму та індивідуалізму через зіставлення їх як моральних принципів. Обґрунтовується етична нерівноцінність цих принципів у процесах соціальної взаємодії.

Вступ

На одностайну думку сучасних філософів та інших науковців – фахівців у галузі суспільствознавства, духовним тлом сучасності стає все більш зростаюча індивідуалізація та прагматизація міжособистісної взаємодії. Джерела цих процесів глибоко вкорінені в ідеології капіталізму та ліберальних цінностях, які найбільш адекватно прояснюють їх квінтесенцію. Утім наявне в науковій літературі досить вичерпне висвітлення економічного, політичного й культурно-історичного підґрунтя зазначених тенденцій сучасності не виключає некоректності в розумінні їхнього етичного підґрунтя. Про це свідчать, зокрема, складнощі ціннісного розмежування індивідуалізму та егоїзму. Так, уже на рівні визначення змісту понять спостерігаємо плутанину – індивідуалізм та егоїзм розглядаються як аналогічні явища або ж відбувається їхня взаємопідміна: один феномен сприймається як інший і навпаки. Зазначені обставини, а також потреба виявити соціально-етичні перспективи егоїзму та індивідуалізму й зумовлюють актуальність нашої статті.

Аналіз досліджень та публікацій

З-поміж авторів, які тієї чи тією мірою розглядали процес формування й поширення цінностей індивідуалізму та егоїзму, назвемо передусім античних, зокрема Платона, Діогена, Епікура, Сенеку та інших. Античні філософи визначили дві чітко артикульовані протилежні позиції: рішучу критику будь-яких виявів особистої автономії й ототожнення індивідуалізму з егоїзмом (у Платона) та обґрунтування важливості такої автономії не тільки з позицій особистого, але й спільного блага (у кініків, епікурійців, стоїків). Середньовічна філософія запропонувала нібито одностайне бачення порушеної проблеми, коли будь-які індивідуалістичні або егоїстичні нахили тлумачилися як вияв людської гріховності та гордині. Таке бачення дещо суперечило концептуальним положенням християнської ідеології щодо визнання цінності людської особистості як образу та подоби Бога, що втілювалося в дискусію про свободу волі та передвизначення в працях А. Августина, Ф. Аквінського, П. Абеляра та інших. Кардинально іншою була оцінка зазначених явищ у межах суспільної свідомості доби Відродження. Індивідуалістичні настрої тогочасного суспільства відбилися в розмірковуваннях Н. Кузанського, М. Лютера, Н. Макіавеллі, П. Мірандоли, М. Монтеня, Е. Роттердамського щодо величчя й безмежних можливостей людини. Надалі, зі становленням і розвитком капіталістичних відносин, проблема егоїстичних та індивідуалістичних інтенцій людської особистості розглядалася, так би мовити,

«магістрально», у контексті перспектив формування ринкового типу особистості. Т. Гоббс, Р. Декарт, Г. Лейбніц, Дж. Локк найвагомішими рисами такої особистості вважали індивідуалістичне за своєю природою уміння самовизначатися, зберігаючи паритет власних та суспільних інтересів, зокрема через дотримання вимог права. Приблизно в цей же час, зокрема в працях Ф. Ларошфуко, бачимо спроби обґрунтувати теорію егоїзму, доводячи іманентність егоїстичних нахилів людської природи.

Дещо в іншому ракурсі, як «арте-факт» посттрадиційного суспільства, досліджували індивідуалістичні й егоїстичні суспільні настрої представники філософської та політичної думки ХІХ ст. А. Токвіль, Л.Блан та інші. Апологією індивідуалістично-егоїстичних нахилів особистості вважаємо праці інших представників цього періоду, зокрема антитрадиціоналіста Дж. Мілля та антидеспотиста Ф. Ніцше та інших. Переосмислене на загальнофілософській основі природничонаукове бачення феномену егоїзму викладене в Г. Спенсера, П. Кропоткіна, М. Шеллера та інших.

У ХХ столітті філософську дискусію щодо окресленої проблеми з позицій пошуку антропологічного та соціокультурного підґрунтя зростання індивідуалістично-егоїстичних настроїв тогочасного суспільства продовжили А. Бергсон, М. Бубер, М. Вебер, М. Гайдеггер, Е. Дюркгейм, А.Камю, Е. Муньє, Х. Ортега-і-Гассет, К. Поппер, Ж.-П. Сартр, П. Тілліх, М. Унамуно, К. Юнг, К. Ясперс. Процеси наявної сьогодні радикальної індивідуалізації сучасного суспільства з позицій перспектив утворення нових форм соціальності відзеркалені в працях Г. Арендт, Р. Арона, З. Баумана, Д. Белла, Ж. Бодрійяра, Ж. Дерріди, Е. Левінаса, Ж.-Ф. Ліотара, Т. Парсонса, Е.Фромма, М. Фуко. Ціннісні аспекти новітніх форм індивідуалізму та егоїзму під кутом зору їхньої відповідності «викликам» сучасного суспільства висвітлені в розвідках Ф.Гаєка, Р.Порті, Дж.Роулза, а також Г.Вільза, Р.Екклешаля, І.Крістола, Р.Нісбета.

Постановка завдання

Метою статті є виявлення соціально-етичного потенціалу феноменів індивідуалізму та егоїзму через зіставлення їх як моральних принципів.

Основна частина

Моральний принцип як елемент моральної свідомості характеризує певну цілісну лінію поведінки та виражає найістотніші аспекти моральної поведінки людини, що реалізуються в повсякденному житті й спілкуванні з іншими. Принциповість людини свідчить про цілісність моральної поведінки – зв'язок між думками, словами і діями. Така людина сприймається суспільством як надійна та послідовна. На відміну

від моральних норм, принципам моралі не властива категорична обов'язковість. Це значить, що мораль вимагає категоричного дотримання певних норм, але не може примусити людину виробити принципи.

Через феномени егоїзму та індивідуалізму розкривається специфіка ставлення особистості до себе або іншої особистості та соціальної групи крізь призму базових принципів морального співжиття: справедливості, милосердя, приватного інтересу, суспільного блага. Як відомо, граничним протиріччям моралі є протиріччя „Я-Інший”. В егоїзмі та індивідуалізмі це протиріччя набуває особливої гостроти, пов'язаної з тим, що людина певною мірою відчужується від ідеї людяності та братерської єдності людей, «дрейфуючи» убік Я-центрованих пріоритетів. Відтак порушується імперативність моралі, баланс між примусом та самопримусом, без якого мораль не може функціонувати як форма суспільної свідомості.

Так егоїзм (від лат. *ego* – я), як життєва позиція та моральний принцип, передбачає задоволення людиною особистого інтересу, який і виступає вищою ціннісною орієнтацією. Послідовне впровадження цього принципу передбачає прагнення максимально задовільнити свій власний інтерес, можливо, порушуючи інтереси інших людей та всього суспільства. Інколи, говорячи про егоїстичні інтенції особистості, до них відносять турботу про сім'ю, друзів або справу, що «вписуються» до Его-кола такої особистості.

Квінтесенція феномену егоїзму вдало «схоплена» в «Діалогах» Платона. Ідеться про відомий уривок цього твору, коли після тривалих розмірковувань журавлі доходять висновку, що всіх істот, які живуть на світі, варто поділити на дві групи: журавлі та «не-журавлі», причому другі повинні слугувати інтересам перших [3, с. 727]. Те саме відбувається з егоїстичною людиною, яка штучно сепарує світ на дві частини: власна особа, основна та єдина у своїй унікальності, та інші – оточення, призначене бути інструментарієм для досягнення її цілей. Тобто, егоїст не ізолюється від світу, а бачить усе його різноманіття крізь призму власного інтересу, тобто в «тунельному», Я-центрованому дискурсі. Зрозуміло, що «тунельний» дискурс як найістотніша риса егоїстичного світогляду пронизує раціональний, вольовий та емоційний рівні егоїстичної особистості, спотворюючи сприйняття та розуміння людиною світу й самої себе.

Егоїзм як антропологічний феномен коріниться в неадекватному оцінюванні людиною себе, що трансформується, з одного боку, в нарцисистське самомилування, а з другого – у применшення особистісної цінності інших людей. Квінтесенція нарцис-феномену вдало пояснена у відомому давньогрецькому міфі про Нарциса. Нагадаймо, у цьому міфі оповідається про прекрасного юнака Нарциса, який зневажив любов німфи Ехо. За це він був пріречений богинею Немезидою (Афродітою) до смерті, яка прийшла в надзвичайно символічний спосіб: юнак гине, побачивши своє віддзеркалення у воді озера, тобто милуючись собою. Бачимо, що тут у метафоричній формі показаний «шлях»

егоїстичної особистості: «завороження» собою, відчуження від інших, духовна, а інколи й фізична смерть.

Вияви нарцисизму досить багатоманітні. Він може набути форми милування власною тілесністю, як у випадку згаданого нами Нарциса, або ж трансформуватися в іпохондрію – панічний страх захворіти. Окрім, так би мовити, тілесного, розрізняють також і моральний нарцисизм, своєрідну моральну іпохондрію, коли людина постійно боїться провинитися. За аналогією, можна виокремити «інтелектуальний» нарцисизм – самомилування власними інтелектуальними здібностями та здобутками. При цьому нарцис-суб'єкт охоплює своїми диспозиціями всі найважливіші сфери свого особистісного буття: сім'ю, бізнес, дозвілля.

Важливо зрозуміти, чим відрізняється егоїстичне «завороження» собою від любові до себе. На наш погляд, воно ґрунтується на нівелюванні любові до інших, тоді як «плідна особистість» (термін Е. Фромма) гармонійно поєднує ці два аспекти. Егоїстичну любов до себе можна пояснити, спираючись на ідеї З. Фрейда, який наполягав на тому, що в основі любові в будь-яких її виявах покладений вектор спрямованості лібідо – назовні (любов до інших людей) або ж на себе (нарцисизм). Любов до себе є ранньою стадією розвитку людської особистості, преамбулою до інших форм любові. Але в разі «консервації» цієї стадії людина втрачає можливість спрямовувати свої почуття на інших. Тобто, хоча егоїст переконаний, що предметом любові може бути лише він сам, його самозакоханість містить потенціал цих двох різновидів любові. Звісно, згадана позиція З. Фрейда детермінована його теорією сексуальності, тобто є частково справедливою. Утім вагомою для нас є заувага «батька» психоаналізу про те, що любов до себе є фундаментом людської особистості та основою любові до інших.

На противагу егоїстичній, у плідній любові до себе немає протиставлення зазначених векторів. Це означає, що вона, передбачаючи природне піклування людини про своє благополуччя, корелюється з інтересами інших людей. На відміну від егоїзму, любов до себе ґрунтується на здоровому інстинкті самозбереження та не передбачає ставлення до іншої людини як до засобу, натомість узгоджуючи власний інтерес з інтересами іншої людини. На думку Е. Фромма, «любов у принципі неподільна, оскільки стосується зв'язку між «об'єктами» любові та особистістю того, хто любить» [4, с. 141]. Відтак любов до іншої людини невіддільна від любові до себе, а остання є лише зовнішнім виявом, проекцією нашої фундаментальної спроможності любити. З цих позицій, як слушно зауважив Е. Фромм, егоїст любить себе скоріше занадто мало, аніж занадто багато, насправді він себе ненавидить» [4, с. 142], тобто егоїзм не тотожний, а протилежний любові до себе.

Нарцисистська самозакоханість спонукає егоїста ставитися до іншої людини не як до мети, а як до засобу, породжуючи відповідне мотиваційне й діяльнісне тло та різні інваріанти егоїзму. З-поміж

них назвемо запропоновані Дж. Ролзом такі: диктаторський егоїзм, заснований на ідеї, що всі повинні слугувати інтересам егоїста; егоїзм власної винятковості, відповідно до якого всі повинні діяти згідно із загальноприйнятими моральними нормами, окрім его-суб'єкта; анархічний егоїзм, згідно з яким усім дозволяється робити все для захисту власних інтересів [6, с. 557]. Як бачимо, егоїстичні інтенції особистості досить різноманітні: від «егоїзму для себе» (диктаторський егоїзм і егоїзм власної винятковості) та егоїзму «для всіх» (анархічний егоїзм). «Егоїзм для себе» презентує маргінальну форму егоїзму, що межує з так званим егоцентризмом. Він утілює егоїзм у його руйнівній тотальності та єдності мотиваційної й діяльнісної іпостасей. Мотиваційні засади егоцентризму ґрунтуються на ставленні до себе як до *безумовної* (виділено нами. – Р.Ч.) цінності, а до інших людей *тільки* (виділено нами. – Р.Ч.) як до засобу реалізації власних інтересів. У цьому різновиді егоїзму викривається внутрішня суперечність цієї життєвої позиції, яка, перетворюючись на універсальний принцип, заперечує себе, руйнуючи підґрунтя будь-якої соціальності.

Компромісною щодо колективності є новоєвропейська модель так званого розумного егоїзму. Відповідно до неї егоїзм, якщо він виражає розумні й справжні інтереси людини, сприяє загальному благу. Актуалізація його принципів можлива, коли особистий інтерес індивіда збігається з інтересами певної спільноти. У цьому разі індивід, прагнучи задовільнити власні потреби, сприяє благу колективного цілого. Регламентуючи певні функціональні дії, розумний егоїзм, з одного боку, сприяє користі суспільства, а з другого, зберігає психологічний, фізичний, соціальний ресурси кожної людини. Його вихідні положення такі: 1) прагнучи власної користі, я сприяю користі інших людей; 2) оскільки добро – це користь, то, прагнучи до власної користі, я сприяю розвитку моральності. Тобто, у феномені розумного егоїзму, з одного боку, нібито пом'якшуються асоціальні моменти егоїзму, а з другого – робиться «реверанс» у бік масової свідомості, яка все поблажливіше ставиться до егоїзму як стилю життя, що відбивається, наприклад, у стрімкому зростанні неформальних рухів, які сповідують Его-принцип. Підсумуємо, що егоїзм як моральний принцип ґрунтується на неадекватному оцінюванні людиною себе, що в поєднанні з «тунельним» дискурсом породжує відсутність справжнього інтересу до світу та суб'єктивізм, що мінімізує його інтегративні перспективи щодо сучасних форм соціальності.

На відміну від егоїзму, індивідуалізм (від лат. *individualis* – неподільний) наполягає на пріоритеті інтересу індивіда над колективними або інституційними інтересами, а також його блага, свободи й особистісного розвитку як вищої мети, щодо якої соціальні інститути й групи є засобом її досягнення. Показово, що однойменний термін виник, за даними А. Токвіля, приблизно на межі XVIII-XIX століття. У цей період під індивідуалізмом розуміли спокійне прагнення кожного громадянина ізолювати себе від маси собі подібних та

замкнутися у вузькому сімейному й дружньому колі [6, с. 165]. Таке прагнення мало подвійні наслідки: з одного боку, у такий спосіб людина мінімізувала можливість тиску на неї з боку держави, а з другого боку, створюючи власну макросоціальну групу, припиняла турбуватися про суспільство загалом на тлі зростаючих процесів соціальної атомізації. На духовному й моральному рівнях зазначені явища сприяли формуванню самостійної, активної, відповідальної за свої вчинки й повсюдно самотньої особистості.

Становлення феномену індивідуалізму збігається з руйнуванням звичних для людини форм соціальної взаємодії. Потреба та прагнення особистості шукати опертя в собі викристалізуються у власну спроможність незалежного існування (автономії), самодостатність (автаркію), здатність керувати своїми пристрастями й витримувати труднощі (аскези) [2, с. 14]. Відтак індивідуалістичні нахили особистості реалізуються через залучення її раціональних, вольових, емоційних структур у їхній єдності та взаємодії. Соціальний рівень індивідуалізації пов'язаний з руйнуванням засад традиційного суспільства, заснованого на різноманітних формах патерналізму, що трансформується в суспільний ідеал *apolitia* – незалежності від надмірних суспільних обмежень. Особливий вплив на формування модерного типу індивідуалізму мали протестантська релігія та ідея правової держави. Перша легітимізувала бажаний Богові ідеал активної та діяльної людини, а друга, відстоюючи ідею «природних прав» людини, заклала підґрунтя так званого гуманістичного індивідуалізму, тобто, закріпила за кожною людиною абсолютні права, невідчужувані за будь-яких обставин. З-поміж них чи не найголовнішими вважалися такі: право людини вирішувати власну долю і реалізовувати свої приватні інтереси; задовольнятися такою мірою свободи, яку вона визнає за іншими; бути захищеною від необмеженого втручання держави та інших соціальних інституцій.

Вважаємо за потрібне наголосити, що індивідуалізм не є егалітарним явищем у сучасному сенсі цього слова. Адже, говорячи словами адепта індивідуалізму Ф. Хайєка, «він не бачить причин робити всіх людей рівними – на відміну від того, щоб обходитися з ними як з рівними» [5]. Як складова капіталістичної ідеології, він відстоює право індивіда реалізуватися в будь-який бажаний для неї спосіб, але на засадах жорсткої конкуренції з іншими індивідами, які прагнуть того ж. Відтак потенційна рівність перетворюється на нерівність, детерміновану різним інтелектуальним, фізичним, психологічним потенціалом окремих особистостей. Згідно з теорією індивідуалізму, на рівні актуальної конкуренції соціальне «розшарування» не може коригуватися нічим: ні законом, ні державою «незалежно від того, чи використовується при цьому влада для увічнення нерівності або створення рівності» [5]. Водночас, індивідуалізм не тотожний анархізму, адже він не заперечує необхідності примусової влади, але прагне

обмежити її тими сферами, у яких вона запобігає насильству одних над іншими.

Індивідуалізм як життєва позиція формується унаслідок індивідуалізації – процесу виокремлення індивідуального з універсального та їхньої взаємодії, коли людина прагне віднайти у світі не все, а «своє». Іманентною характеристикою такої особистості є індивідуальність, що якнайкраще вписується в новітні форми соціальної взаємодії. На відміну від егоїзму, спрямованого суто на досягнення власного блага, сенс індивідуалізму полягає в тому, що людина у своїх мотивах, рішеннях та діях орієнтується на себе, виходячи зі власного розуміння того, що для неї є благом. Тобто, така людина володіє інтелектуальною й моральною автономією. Погодимось з З. Бауманом, який зазначав, що в індивідуалістичному суспільстві «суспільне колонізується приватним» [1, с. 62]. На відміну від егоїзму, в індивідуалізмі індивід не протиставляється спільності, а повинен становити її основу. Центральне місце індивіда в суспільстві унеможливує будь-яке його використання в ролі засобу іншими індивідами. Тобто, якщо для егоїзму характерна наявність підпорядковувальної (Его-суб'єкт) та підпорядкованої (інші люди) сторони, то послідовне впровадження індивідуалістичного принципу призводить до утворення колективності неповторних і автономних суб'єктів, які не дозволяють розглядати себе як засіб.

Важливим для прояснення моральних принципів індивідуалізму та егоїзму є виявлення їхніх ціннісних антагоністів. Розглядані феномени потребують більш докладного висвітлення в межах окремої статті. Зауважимо, що стосовно егоїзму таким ціннісним антагоністом виступає альтруїзм – моральний принцип, який орієнтує людину на безкорисливі дії, спрямовані на благо інших людей. Свідченням амбівалентності та незавершеності феномену індивідуалізму є певні труднощі у визначенні його ціннісних антагоністів. Зазвичай з-поміж таких називають конформізм, колективізм, а інколи також егоїзм, альтруїзм, анархізм, «методологічний» холізм.

Висновки

За сучасних умов індивідуалістичні та егоїстичні цінності все більше посилюються й набувають нових форм, відбиваючи потреби людини в самореалізації. У центрі морального феномену індивідуалізму покладена антиномія «Я-Інший», у якій «Інший» виступає рівновеликою одиницею щодо «Я». Тобто, соціальна етика індивідуалізму ґрунтується на формуванні такої моделі колективності, коли центром моральної діяльності стають суверенні, активні, відповідальні особистості, що, визнаючи власне право на самовизначення, визнають його й за іншим.

Натомість соціально-етичний дискурс егоїзму розгортається у вигляді антиномії «Я-не-Я», де «не-Я» володіє меншою онтологічною цінністю стосовно Его-суб'єкта. В егоїзмі кожний виступає як чужий, що носить деструкцію в соціальному взаємодії. Абсолютизація егоїзму як етичного принципу, власне, й означає «кінець моралі», адже остання орієнтована на досягнення спільного блага, узгодження, гармонізацію інтересів членів колективу, забезпечення цілісності соціуму. Отже, якщо індивідуалістичний етичний стандарт передбачає інноваційний тип соціальних перетворень, що містить як позитивні, так і негативні наслідки для моралі, то егоїзм ставить саме існування останньої під сумнів.

Список літератури

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
2. Корх О. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз): – дис. ... доктора філос. наук: 09.00.05 / Корх Олександр Миколайович. – Дніпропетровськ, 2002. – 35 с.
3. Платон. Политик // Платон. Государство. Законы. Политик / Предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – С. 717-780.
4. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм // Э. Фромм. Душа человека. – М. : Республика, 1992. – С. 109-179.
5. Хайек Ф. А. Индивидуализм / Ф. А. Хайек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/hayek/index.php.
6. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. – М. : Гардарики, 2001. – 671 с.

Р.А.Черноног

СОЦИАЛЬНО-ЭТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЭГОИЗМА И ИНДИВИДУАЛИЗМА

В статье исследуется социально-этический потенциал эгоизма и индивидуализма с позиций сопоставления их как моральных принципов. Анализируется социальная перспективность этих феноменов в контексте тенденций современного общества.

R. Chernonog

SOCIAL AND ETHICAL POTENTIAL OF EGOISM AND INDIVIDUALISM

This article examines the potential of social and ethical egoism and individualism with a comparison of their positions as moral principles. The social prospects of these phenomena are analysed in the context of the modern society tendencies.